

УДК 159:343.912:343.541

Шмерецький Є. Є., здобувач кафедри
юридичної психології Національної
академії внутрішніх справ

КРИМІНАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ТИПОЛОГІЯ СУБ'ЄКТА ЗГВАЛТУВАННЯ

Розглянуто результати узагальнення розроблених у юридико-психологічній літературі типологій особистості суб'єкта згвалтування. Обґрунтовано психологічні характеристики найбільш відомих типологій особистості гвалтівника та виявлено притаманні їм особливості.

Ключові слова: згвалтування; типологія; суб'єкт згвалтування; спрямованість злочинця; насилля; агресивність.

Забезпечення кримінально-правового захисту статевої свободи та недоторканності особи здійснюється в межах ст. 152–156 розд. IV «Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи» Особливої частини Кримінального кодексу (КК) України. Згвалтування належить до переліку не тільки найбільш тяжких насильницьких злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканності особи, а є найбільш поширеним їх видом. У ч. 1 ст. 152 КК України, що передбачає кримінальну відповідальність за згвалтування, стисло сформульовано поняття цього злочину. Законодавець згвалтування визначає як статеві зносини із застосуванням фізичного насильства, погрози його застосування або з використанням беспорядного стану потерпілої особи. Згвалтування належить до найбільш тяжких і суспільно небезпечних злочинних діянь. Тяжкість зазначеного злочину полягає в здійсненні не тільки фізичного насильства над потерпілою особою, що притаманно всім насильницьким злочинам, а й психічного насилля над особистістю і його подальших наслідках. Соціальний та культурологічний аспекти наслідків згвалтування, суто інтимний характер переживань потерпілих, глибокі психологічні травми багатьох із них спільно з іншими чинниками надають виключного латентного характеру

багатьом із цих злочинних діянь та значно ускладнюють кримінальні провадження щодо зґвалтувань. Водночас, суспільна небезпечність злочинів такого виду значно збільшується з огляду на питому вагу їх у загальній кількості діянь, потерпілими від яких є неповнолітні. Загальною ознакою зґвалтування є злочинне насилля над особистістю. Утім зґвалтування має багато особливостей залежно від суб'єкта й об'єкта злочинного посягання, мотивації насильника, способів учинення злочину. Таким чином, виняткового значення в кримінальному провадженні щодо зґвалтувань та їх превенції набуває кримінально-психологічна типізація суб'єкта зазначеного діяння. Адже запобігання злочинності не може мати передумовою лише індивідуальну неповторність кожної особи, воно повинно враховувати певну типовість контингенту злочинців, їх групування тощо [1, с. 152].

Типологія є методом наукового пізнання реальності, вона створюється з метою вивчення неоднорідних явищ у будь-яких сферах наукової та практичної діяльності людини і дає змогу виявити зв'язок між цими явищами, їх якісну характеристику, види і способи взаємодії, розвитку й функціонування. Створюючи типологію тих чи інших явищ, дослідники прагнуть упорядкувати їх опис, знайти способи і засоби їх виявлення і, що найголовніше, надати їм пояснення, виявити схожість і відмінності [1, с. 152]. Беручи до уваги висновки К. Є. Ігошева, зокрема те, що «типологія є одним із методологічних принципів аналізу особистості» [2, с. 4], ми вважаємо за доцільне, ґрунтуючись на його положеннях, розглянути кримінально-психологічні особливості суб'єкта зґвалтування.

Зазначена проблема не є новою на теренах юридико-психологічного знання. Вагомий внесок у формування методології, методики типології особи злочинця та причин насильницької злочинності зробили відомі вітчизняні та зарубіжні вчені Д. О. Александров, Ю. В. Александров, Ю. М. Антонян, М. М. Бабаєв, Н. І. Ветров, В. О. Глушков, О. М. Джужа, А. І. Долгова, А. П. Закалок, А. Ф. Зелінський, К. Є. Ігошев, А. І. Ігнатов, Л. І. Казміренко, В. М. Кудрявцев, О. Ф. Лазурський, І. П. Лановенко, В. Г. Лихолоб, В. В. Лунєєв, А. І. Міллер, Г. М. Міньковський, В. С. Медведєв, С. В. Познишев, Г. С. Семаков, О. В. Старков, В. В. Скибицький, С. В. Трофимов,

А. П. Тузов, І. К. Туркевич, В. І. Шакур та ін. Водночас не отримали розв'язання проблеми узагальнення наявних результатів теоретико-емпіричних досліджень типології суб'єкта звалтування й систематизації практичних рекомендацій щодо профілактики та реалізації кримінального впровадження за фактами вчинення зазначених злочинів.

Першою в історії спробою традиційно вважають виокремлення певних типів злочинців у межах антропологічної теорії Ч. Ломброзо. З-поміж інших типів злочинців, а саме: природжених; «злочинців унаслідок божевілля», до яких належали психопати й ті, хто страждав на психічні аномалії; випадкових; звичних, – автор теорії виокремлював злочинців із пристрасті, яких умовно можна віднести до типу гвалтівника. Реалізація спроби побудувати всеосяжну класифікацію типів особистості на початку минулого століття дала змогу О. Ф. Лазурському також вирізнити окремий тип особистості гвалтівника. В основі запропонованої ним «психосоціальної в широкому розумінні» класифікації принцип активного пристосування особистості до навколишнього середовища, що містить не тільки речі, природу, людей, а й ідеї, духовні блага, естетичні, моральні та релігійні цінності. Використання вказаного принципу зумовлює наявність у класифікації двох головних розділів: за психічним рівнем, який, своєю чергою, поділений на три підрозділи (нижчий, середній, вищий), а також за психічним змістом. Отже, О. Ф. Лазурський виокремлює: чисті, комбіновані, спотворені та перехідні типи особистостей різних рівнів. У нижчому підрозділі класифікації спотворених типів особистості автор відзначає активний спотворений тип (гвалтівники), що, зрештою, представлений двома типами: безладні гвалтівники та зосереджено-жорстокі.

Науковою спадщиною минулого століття є також типологія, яку розробив відомий психолог-юрист С. В. Познишев. В основу його типізації покладено принцип співвідношення особистісних властивостей (ендогенних факторів) та зовнішніх обставин (екзогенних факторів), що спонукали суб'єкта до злочинного діяння. Грунтуючись на зазначеному принципі, науковець поділяє злочинців на визначальні типи: ендогенний та екзогенний. Ендогенних злочинців він диференціює на емоційних, розважливо-розсудливих та імпульсивних. Остання група містить

гвалтівників і зловмисників, які розбещують підлітків та малолітніх. За переконанням С. В. Познишева, «це – суб'єкти, і мають надмірну схильність до статевого задоволення, що не обмежується звичайними для людей комплексами морального характеру. Їх дії зумовлюються єдиним міркуванням особистого задоволення та ризику. У силу цих міркувань вони намагаються отримати приємні відчуття статевого характеру за таких умов, коли їм не загрозували б ні сварки, ні відповідальність. Водночас про моральний бік свого діяння і його соціальну неприпустимість вони не думають. Інколи злочини цих суб'єктів бувають дуже тяжкими, а іноді несуть в збиток не стільки зв'язаної жорстокості, скільки статевої розбещеності» [3, с. 161].

У другій половині минулого століття набуває популярності сексуальна типологія насильників Н. Грота, в основі якої атрибут розрізнення мотивів та цілей суб'єкта зґвалтування. Зґвалтування автор розглядає як «псевдостатевий акт», коли секс слугує лише засобом утілення первинних мотивів прагнення до влади та агресії. Науковець досить категорично стверджує: «Зґвалтування ніколи не є результатом простого сексуального збудження, що не має ніякої іншої можливості для задоволення... Зґвалтування завжди є ознакою деякої психологічної дисфункції: тимчасової та мінливої чи хронічної та повторюваної». Пізніше Н. Грот додав, що «зґвалтування завжди і насамперед є актом агресії» [4]. З огляду на це, учений поділяє поведінку насильника на три ключові категорії: зґвалтування як прояв агресії, зґвалтування як вияв прагнення до влади та садистське зґвалтування.

У випадку агресивного зґвалтування суб'єкт застосовує більше фізичної сили, ніж необхідно для примусу жертви, здійснюючи сексуальні дії, спрямовані на приниження та образу жінки. Насильник також виявляє своє презирство до жертви образливими і нецензурними висловлюваннями. Таким чином, для агресивного гвалтівника злочин є актом свідомого вираження агресії та ненависті до жінок, що він виявляє у вербальній та фізичній формах. Напад злочинця цього типу пов'язаний зі значною фізичною жорстокістю.

У разі зґвалтування як вияву прагнення до влади суб'єкт бажає підпорядкувати собі жертву і встановити над нею контроль. Тому кількість сили і погроз із його боку залежить від ступеня

прояву жертвою покори. Метою такого злочинця є сексуальне завоювання, і він прагне зломити будь-який опір. Сексуальна взаємодія для нього – засіб самоствердження, доказ своєї влади, могутності, майстерності та домінування, а не отримання сексуальної насолоди. Такий гвалтівник часто викрадає жертву чи бере її в полон іншим способом, для здійснення над нею повторних знущань упродовж тривалого часу.

Третій паттерн звалтування (садистське) містить сексуальний та агресивний компоненти. Іншими словами, «агресія еротизує». Злочинець-садист відчуває сексуальне збудження і хвилювання від знущання над жертвою, від її мук, збентеження, безпорадності й страждань. Насилля супроводжується тортурами, завдаванням значних травм і каліцтв різним частинам тіла жертви. Нерідко спалах гніву злочинця викликають повії – жінки, яких він вважає незбірливими, або жінки, що символізують для нього те, що він хоче покарати й знищити.

За дослідженнями Н. Грота, понад половина гвалтівників, які перебували на обстеженні або лікуванні в його установі (Connecticut Sex Offender Program), належали до першого типу; 40 % були агресивними насильниками і лише 5 % становили гвалтівники-садисти.

Типологія сексуальних насильників за Н. Точем містить шість типів особистості гвалтівників, серед них:

той, що підтримує власну репутацію (докладає якомога більше зусиль для переконання оточення та себе у власній значущості й авторитетності);

той, що захищає власну репутацію (намагається захиститися від зневаги оточення, здебільшого наявної суто в його уяві);

егоїстичний (упевнений, що люди існують тільки для його обслуговування; спалахи агресії виникають унаслідок відмови інших підкорятися);

той, що захищає власний «статус» (агресію уявляє безпосереднім атрибутом притаманної йому соціальної ролі);

хулігани та садисти (отримують задоволення від знущань над іншими, навмисно обирають жертву, слабшу за себе);

той, що захищає себе (відчуває себе слабшим за інших (потенційною жертвою) та виявляє агресію першим, щоб не стати жертвою).

Класичною для радянської школи юридичної психології вважається типологія особистості злочинців-гвалтівників, розроблена Ю. М. Антоняном, В. П. Голубевим, Ю. М. Кудряковим. Дослідники виокремлювали вісім типів особистості насильника та насильницької сексуальної поведінки, а саме:

«мисливський» тип (раптово нападає на незнайомих жінок);
 «регресивний» тип (гвалтує дівчаток-підлітків 7–14 років);
 «тотально-самостверджувальний» тип (одночасно зі згвалтуванням жінок учиняє вбивство чи побиття чоловіка, що перебував поряд із нею);

«конформний» тип (чинить насильство під впливом групи);
 «афективний» тип (гвалтує малолітніх дівчаток до семи років чи жінок похилого віку);

«імпульсивний», чи «ситуативний», тип (учиняє згвалтування за сприятливих для цього умов);

«пасивно-грайливий» тип (скоює насильство у відповідь на провокативну поведінку жертви та внаслідок невміння вийти з ситуації, що склалася);

«відкинутий» тип (людина з фізичними чи психічними вадами, розумовою відсталістю, що вдається до насильства як до єдиного можливого шляху задоволення сексуальних потреб).

Відомий український кримінолог О. М. Джужа, досліджуючи проблему запобігання злочинам, пов'язаним із сексуальним насильством, відзначає типологію сексуальних злочинців, запропоновану Р. Гебхардом. Вона передбачає такі категорії злочинців:

гвалтівники-нападники – найбільш поширений тип сексуальних злочинців. Вони виявляють ворожі почуття до жінок. Зазвичай у анамнезі мають передісторію насильства і схильні обирати жертвами незнайомих жінок. Гвалтівники цього типу страждають на статево безсилля порівняно з іншими групами. У цьому випадку насильство ніби замінює статевий акт чи, принаймні, знижує потребу в нормальних сексуальних контактах;

аморальні злочинці (термін використовується на позначення другого типу сексуальних злочинців). Це не садистський, не патологічний тип гвалтівників. Чоловіки цього типу не ставляться вороже до жінок, але розглядають їх як суто сексуальний об'єкт, чия роль у житті полягає в забезпеченні сексуального задоволення;

п'яні гвалтівники. Цей різновид злочинців близький до аморального типу. Їх дії стосовно жінок можуть бути найрізноманітнішими – від примітивних домагань і некоординованого «хапання» жінок до активної агресивної поведінки;

експлозивні гвалтівники. Це особи, які в попередньому житті не виявляли жодних зовнішніх ознак схильності до сексуального насильства. Іноді це законслухняні громадяни, іноді злочинці, але всі вони виявляють елементи психотичних реакцій у поведінці, а сексуальна агресія виникає раптово і непрогнозовано;

гвалтівники з подвійними моральними стандартами. Вони поділяють жінок на «гарних», до яких варто ставитися з повагою, і «поганих», які не мають права вимагати до себе поважного ставлення. Ці гвалтівники за своїми переконаннями близькі до злочинців аморального типу, але є переважно асоціальними, а не кримінальними. Вони застосовують силу тільки після того, як засіб переконання виявився недієвим;

«інші» типи гвалтівників. До цієї категорії віднесено приблизно кожного третього гвалтівника. Вона становить собою різні комбінації перших п'яти типів. До неї належать також психічно й розумово неповноцінні особи [1, с. 156].

Вищенаведені типології особистості суб'єкта згвалтування надають можливість констатувати їх різноманітність та різнобічність. Загальновідомою в кримінології є типологія особистості злочинця за двома критеріями: 1) характером кримінальної спрямованості злочинної поведінки особи: насильницький тип; корисливий; корисливо-насильницький; необережний тип злочинців; 2) за формою прояву кримінальної спрямованості: випадкові злочинці; ситуаційні; нестійкі; злісні; особливо небезпечні. Кожна з наведених типологій певною мірою ґрунтується на критерії спрямованості особистості гвалтівника чи на формі її прояву. Водночас науковці уклали типологію особистості злочинців-гвалтівників відповідно до емпіричного матеріалу, яким мали можливість оперувати. Зазначені типології збагачують юридико-психологічну галузь знань, але не задовольняють запити практичної діяльності щодо запобігання злочинам проти статевої свободи та недоторканності особи. Так, особливої актуальності набуває необхідність побудови

типології особистості суб'єкта згвалтування залежно від диспозиції статті 152 КК України, а саме виокремлення чотирьох типів злочинців, що вчиняють, відповідно:

- «класичне» згвалтування;
- «рецидивне» згвалтування;
- «групове згвалтування»;

«особливо небезпечне згвалтування неповнолітньої чи неповнолітнього (малолітньої чи малолітнього)».

Список використаних джерел

1. Джужа О. М. Запобігання злочинам, пов'язаним із сексуальним насильством / О. М. Джужа. – К. : Атіка, 2009. – 240 с.
2. Игошев К. Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения / К. Е. Игошев. – Горький : Горьк. высш. шк., 1974. – 167 с.
3. Познышев С. В. Криминальная психология: Преступные типы. О психологическом исследовании личности преступника / С. В. Познышев ; [сост. и предисл. В. С. Овчинский, А. Ф. Федоров]. – М. : ИНФРА-М, 2007. – 302 с.
4. Бартол К. Психология криминального поведения / К. Бартол. – СПб. : Прайм–ЕВРОЗНАК, 2004. – 352 с.